

BERNARD LEPETIT

Építészet, földrajz, történelem

*A lépték használatai¹**

Manapság a mikrotörténelem divatban van. A *Quaderni Storici* folyóirat és a *Microstorie* sorozat körül tömörülő olasz történészcsoporthoz tartozó tételei nyújtanak hozzá modellt és referenciát. Különböző munkák hivatkoznak rá, tudományos viták szerveződnek körülötte (amelyeknek visszhangja egyébként még vizsgálatra vár), és abban a bizonytalanságban, amely jelenleg a történelmet, miként a többi humán tudományt is jellemzi, a mikrotörténelem biztos támpont.² Könnyűnek látszik hivatkozni rá: egy apró epizód vagy egy kis terület kiválasztása, úgy tűnik, önmagában is elegendő ahhoz, hogy valakit mikrotörténésznek tartsanak. A mikrotörténelem módszerei azonban szerteágazók. Művelői sokszor inkább terjengősen, mint pontosan elemzik elméleti következményeit. Az ezekre való hivatkozás (valójában mennyi idézett cikk és könyv?) pedig gyakran inkább tetszetős, mint hatékony. Ezenkívül a mikrotörténelemnek tulajdonított státusz és állítólagos heurisztikus szerepe jelenleg még kevésbé világos. Fennáll annak a veszélye, hogy az esettanulmány ugyanolyan helyzetbe kerül, mint a leíró statisztika egy hagyományos szeriális történelemben: miként az ábrák és táblázatok, úgy a helyi adatok bemutatása is csak szimbolikus használatra korlátozódik, egyfajta konvencióra, amelynek a feladata a kutatás hitelének növelése. Ezzel szemben mi a mellett fogunk érvelni, hogy a mikrotörténelem heurisztikus erényei erősebbek, és a történezmesterség hatásosabb gyakorlata születhet meg a történelmi érvelés különböző módozatainak, illetve következményeinek világosabb ismeretéből.

A totalizálás ideálja

1941-ben az École normale supérieure diákjai előtt tartott konferencián Lucien Febvre a „társadalmi” jelző használatának okait magyarázta annak a folyóiratnak a címeiben, amelyet tizenkét évvel ezelőtt alapított Marc Bloch-kal együtt. „Nincs gazdaság- és társadalomtörténet. Csak történelem van, így röviden, egységesen, a történelem, ami definíciójánál fogva teljes egészében társadalmi.”³ E gondolat jóval kevésbé jellemzi egyedül a történettudományt, mint ahogy azt egy pillanatra e szónoki fordulat hatására a történészek feltételezheték: a történelem, sajátos szemszögéből, ugyanúgy a társadalmi működés általános elveit igyekszik megállapítani, mint a többi társadalomtudomány. De talán mert az *Annales* gondolatának eredetiségét akarja bizonyítani, Lucien Febvre a problémát a szomszédos tudományágak közötti határok kérdésében látja. Ezek szerint a történelmi teljesség eléréséhez két előfeltétel elengedhetetlen: az egyik a tudományterületek hagyományos felosztásának megkérdőjelezése, amely szerint a történettudomány feladata a múlt elemzése (egymástól elválasztva például a gazdasági és a társadalmi múlt), a másik pedig a különböző tudások közötti szellemi válaszfalak lebontása. A továbbiakban a mozgalomnak elkötelezett történészek metodológiai megnyilatkozásai a tudományterületek ilyen szellemű újrafelosztására összpontosultak. Ebben találták meg kincsébányájukat, ebből merítették dinamikájukat, és úgy tűnt, hogy a többi ráadásaként adatott meg nekik.

* A fordítás alapjául Bernard Lepetit: Architecture, géographie, histoire: usages de l'échelle (Genèses 13, Automne, 1993. 118–138.) cikke szolgált.

Ennek eredményeként nem elemezték azokat a kérdéseket, amelyek jelen esetben foglalkoztatnak bennünket. A mikro-és makroanalitikus szintek közötti különbségtétel a társadalomtudományokban jól elkülönülő, általában e tudományok történetéből öröklött, előzetes elméleti megfontolásokra vezethető vissza. A módszerek különbségei (például statisztikus vizsgálatok a monografikus kutatásokkal szemben) nem annyira fontosak, mint a viszonyítási keretek (a társadalom vagy a gazdaság a maga teljességében az egyik esetben, a másikban pedig a helyzet a maga egyediségében), az eltérő vizsgálati alanyok (különböző csoportok vagy éppen személyek, legyenek bármilyen esetlegesek), a társadalmi szereplők közötti szolidaritási formák (nem feltétlenül tudatos korlátok, vagy interakció és egyezkedés) közötti ellentétek. A felsoroltak egyikének vagy másikának a priori megválasztását nem ellenőrizhető érvek befolyásolják, hanem alapvető és nem összemérhető preferenciák.⁴ Az ilyen jellegű ellentétek körül a szociológiában viták, a közgazdaságtanban oktatási programok szerveződtek, a történelemtudományt ellenben alig kavarták fel, mivel nem is vizsgálták őket. A szakma ösztönszerűen, vagyis kritikai reflexió nélkül a makrotörténelmet gyakorolta.

A kutatás végső célja a társadalmi totalitás volt. Az ehhez vezető utat egy igazi karteziánus elemzési eljárás jelentette, amely – hogy aztán kvantifikálni lehessen – minden egyes összetett dolgot következetesen részelemek közbenső nagyságú csoportjaira bontott. Az Ancien Régime Franciaországának tanulmányozása tartományainak elemzésén keresztül történt; a paraszti társadalom megismerése alkotó csoportjainak, a napszamosoknak, földműveseknek a leírásából következett; a konjunktúra elemzése a különböző időtartamú folyamatok individualizálásán alapult. Az egész ismerete, e feltételezés szerint, a jobban megragadható alkotóelemek megméréséből fog következni. Az újabb módszerek manapság ennek a historiográfiai modellnek a megkérdőjelezésén alapulnak. A kvantitatív történetírás egykori gyakorlata bukásának okait többször leírták már: ismeretelméleti szempontból a statisztikai leírások és a magyarázati hipotézisek közötti analitikus kapcsolat gyengesége határozta meg az eljárás korlátait. A megcélzott legáltalánosabb szint elérésének módozataira sokkal kevesebb figyelmet fordítottak. Ennek megvizsgálásához a jelen tanulmányban a konjunktúra feldolgozása fog támpontul szolgálni.

Az *Annales* alapítói által támadott „historizáló történetírás” számára az esemény jelentette az alapvető időbeli egységet. Rekonstruálását a levéltárak kiaknázása tette lehetővé. Majd a narratív krónika hozta létre a totalitást az igaznak tartott tények láncszerű egymásba kapcsolásával, amelynek felépítése ki is merítette a történeti leírást. Ezzel szemben, Labrousse és Braudel munkái nyomán, a francia történetírás a háború után minden egyes történeti pillanatot több idő kombinációjaként értelmez, amelyek mind külön, önmagukra jellemző ritmusban és térbeli léptékben zajlanak. A magyarázat ezen sokszoros idősíkoknak az azonosításából, illetve különválasztásának folyamatából következik. Az eljárás semmit sem posztulál a magyarázandó kronologikus sorozat időtartamát illetően: II. Fülöp korát és az 1789-es tavaszi és nyári rövid forradalmi krízist ugyanazzal a típusú elemzéssel közelítik meg. A fordulat nem csak az eljárási sorrendet érinti, hanem befolyásolja az érintett időbeli tárgyak státuszát is. Ebben az esetben az esemény (a történelmi tárgy értelmében, semmit nem posztulálva annak időtartamáról) jelenti a totalitást, és a különféle krónikák, amelyekbe az esemény ágyazódik, alkotják a részeket, a magyarázatot pedig ez utóbbiak kombinációs módozatai teremtik meg.

A különböző idősíkok közül a történetírás általában két dimenziót részesített előnyben: a hosszú tendenciákat és a ciklikus mozgásokat. E két időbeli kategóriának a párosítása szabta meg hosszú ideig a kutatási eredmények előadási rendjét: egyfelől a struktúra, az „a realitás, amit az idő kevésbé használ el és nagyon hosszan hordoz”⁵,

másfelől a konjunktúra leírása. A statisztikai eljárásokra maradt az a feladat, hogy leegyszerűsítsék a történelmi pillanat összetettségét időbeli alkotóelemeinek elkülönítése útján. A kronologikus sorozatok felbontására szolgáló módszerek hozzátartoznak minden történész kelléktárához. Leggyakrabban arról van szó, hogy először meghatározzák a leghosszabb folyamatot, majd ezt elhagyják, elkülönítik az időtartamában közvetlenül utána következő rövidebbet, majd ezt is elhagyják, és így tovább. Az előadást általában grafikus illusztráció kíséri: minden folyamat az őt közvetlenül megelőző hosszabb időtartamú folyamat által formált tengelyre illeszkedik.

Ez az eljárás valójában hierarchiát állít fel a különböző időtartamú folyamatok között. Mindegyiküknek az időtartamban őket közvetlenül megelőzővel szemben egyfajta maradék jellege van. Az esemény (ebben az esetben a hagyományos értelemben véve) csak a létező struktúrák vagy konjunktúrák egyszerű jelzője, nem több, mint ezek hatásainak látható megjelenési formája. Mindez pedig azt mutatja, hogy fontosabbnak tekintik a hosszabb időtartamot. Tulajdonképpen a statisztikai eljárás, illetve az a sorrend, amely szerint elkülönítik az egyes folyamatokat, igazolja ezek hierarchiáját. A folyamatok fenomenológiai leírásában vagy elméleti elemzésében viszont az így kialakuló hierarchiának a leggyakrabban csak ad hoc magyarázata van. Mindezekből az következik, hogy ez a kutatási módszer, miközben biztosítja az eszközöket a történelmi pillanat összetettségének egyfajta felbontásához, egyben azt is megakadályozza, hogy a teljesség elérését másképpen gondoljuk el, mint valamiféle felhalmozás útján. A konjunkturális történetírás, illetve a „mozdulatlan történelem” programjainak alternatív jellege mutatja azt az intellektuális nehézséget, amelyen a kutatási terv megbotlik. Kiderül, hogy lehetetlen a vizsgált történelmi totalitás rekompozíciója a maga összetettségében az erre eredetileg hivatott analitikus felbontási művelet segítségével.

A fenti bizonyítás még egyszerűbb lett volna, ha annak módzatait elemezzük, ahogyan a helyi monográfiákban – amelyek egy egész generáción át a történelmi kutatás leggyakoribb keretét adták – a kutatási eredmények előadási rendjét felépítették, vagy azt, ahogyan a társadalomtörténet táblázatokba foglalta adatait. E táblázatok soros (1789 társadalma egyenlő a parasztokkal plusz a városok népével, plusz a polgársággal plusz a nemességgel – mindezen csoportok egyébként továbbiakra bonthatók ugyanezen az elv alapján) és oszlopos (a polgárság egy gazdasági pozíció plusz egy társadalmi pozíció plusz egy műveltségi szint) totalizálást is lehetővé tettek. A totális történelem eljárás módja tehát nem az általánosítás, hanem a totalizálás jelszavához igazodik. A történelmi realizmus igénye, az eseménysorok evidenciáját nyújtó levéltári anyagnak tulajdonított döntő szerep és a valószínűsítésre épülő érvelés minden formájától való teljes idegenkedés magyarázhatja azt az ismeretelméleti álláspontot, amely a minden részletre kiterjedő, teljességre törekvő kutatásban látja a totális történelem programjának megvalósulását.⁶

Az eredmény: a problémák felvetésének egy módja és az azok megoldására való képtelenség. Arra a kérdésre, vajon a preindusztriális gazdaságok eléggé összetettek-e ahhoz, hogy létezzen bennük konjunkturális önszabályozás, a válasz adott területen és időszakban vizsgált áremelkedések és -esések egymást követő mozgásának a leírása, olyan mozgásoké, amelyek meghatározása teljes egészében a megválasztott statisztikai műveletektől függ. Az érvelés nem a konjunkturális ciklusok létezésének problémájára, hanem a leírás módjaira és egy adott helyzetet jellemző ciklusláncolat konfigurációjára irányul. Még akkor is, ha magukat a ciklusokat vizsgálják, a kutatás kronológiai lép-tékének és a konjunkturális mozgás felbontásának kérdései nincsenek megoldva, és nincs heurisztikus jellegük sem: a görbe több részciklusra bontható, amelyek pontos számát és időtartamát kizárólag csak a statisztikai manipuláció határozza meg. Mivel a magyarázat a felbontási technikán alapul, sem a kezdeti felosztás elve, sem a rekonstru-

ált konjunktúra jelentése nincs igazából ellenőrizve. Mivel nincs megfelelés egyfelől a problematika, másfelől az ismeretelméleti előfeltevések és a módszer között, a kutatási program nem érhet célhoz. Alapvetően egyéni vélemény függvénye marad annak eldöntése, hogy létezett-e ciklikus önszabályozás az Ancien Régime idején.

A kontextusok rendszere

Miközben intenzíven tanulmányoz igen lehatárolt nagyságú dolgokat (egy apró esemény, egy per, egy mindennapi ember, egy rítus), a mikrotörténelem több éve már másfajta megközelítést javasol. E kutatások eljárási rendjét és első jellemvonásait egyrészt a francia történetírás hatása magyarázza, másrészt az olasz egyetem szokványos képtelensége arra, hogy biztosítsa a kollektív szeriális kutatások sikeres végzéséhez szükséges infrastruktúrát. A mikrotörténelem első ismeretelméleti bizonyításai a makroanalitikus modell erős hatásáról tanúskodnak. Egyfelől ugyan a mikrotörténelem az egyéni életrészek bemutatásával, ami elérhetetlen a csoportokban gondolkodó kutatás számára; másfelől viszont a mikrotörténelemnek is egyik elsődleges célja, hogy megoldást találjon az elemzésekből következő válaszok érvényességi körének kérdésére, vagyis ugyanarra a problémára, amelyet a kvantitatív történetírás a számok manipulálása útján remélt áthidalni. Jól mutatja ezt az eset reprezentativitása kérdésének feloldására teremtett „normális kivételes” fogalmának számos meghatározása. Ilyen, amikor az eset bemutatásának feltáró erejére hivatkoznak, vagy amellel érvelnek, hogy a régi társadalmakat a kivétel normalitása jellemezte.⁷ Úgy tűnt, az általánosítás e módon valószínűleg meg.

Bebizonyosodott azonban, hogy az érvényesség problémájának, ha így vetjük fel, nincsen megoldása. A 19. század közepén az akkor kialakuló társadalomstatisztika alternatívájaként Frédéric Le Play a munkáscsaládok tanulmányozásának kapcsán egy figyelemre méltó háromlépcsős módszert ajánlott.⁹ Először is, a terepmunka folyamán meg kellett figyelni azokat az egyedi vonásokat, amelyek egy családot (vagy a családok egy igen kis csoportját) jellemezték. E mikrotanulmány végeztével megpróbálták a megfigyelésekből általános következtetéseket levonni. Végül ezeket a következtetéseket alávetették szakemberek véleményének, akik leggyakrabban a helyi elit tagjaiból kerültek ki, polgármesterek, jegyzők, orvosok voltak. A sajátossága ezeknek a szakértőknek az volt, hogy egyszerre tartoztak a megfigyelt univerzumhoz (ugyanabban az emberi közösségben éltek, mint a vizsgálat tárgyául szolgáló családok) és a tudós megfigyelő világához (mint a tudós, ők is kritikus távolságot tartottak a munkáscsaládok életmódjától, igaz, csak társadalmi okokból). A vizsgálat gépezetében ők igen fontos ellenőrző szerepet töltenek be. Segítségükkel ugyanis szakítani lehet azt az elemzést jellemző körforgással, amelynek esetében az egyedi megfigyelésekből levont általános következtetéseket csak az e következtetéseket lehetővé tevő adatokkal tudják ellenőrizni. De ki fogja a szakértő szerepét játszani a 16. századi eretnek molnár és a ma történelem között? Le Play módszere jelzésszerűen érdekes ebben az esetben. Az érvényesség kérdésére adott válasza egyértelműen bizonyítja, hogy a reprezentativitás problémája – amely ebben az analitikus keretben döntő mindenfajta általánosítás esetében – csak valószínűsítésre épülő érvrendszer és mintavételi módszerek segítségével oldható meg.

A mikrotörténelem az angolszász antropológiánál találta meg azokat az interpretatív eljárásokat, amelyek segítségével kiszabadulhatott a kvantitatív paradigma bűvköréből. A Clifford Geertz javaslatai által ihletett első modellt, amely egyébként biztosította egy interpretatív tudomány minden erőforrását, az olasz történészek hamarosan kritizálni kezdték.⁹ Mint ismeretes, a kulturális antropológia meghatározott jelentésű

szöveggként értelmezi a társadalmi szövetet alkotó cselekvések, viselkedésformák, rítusok és hitek együttesét, és a humán tudományok feladatát e szöveg értelmének megfejlesztésében jelöli meg. A kultúrát közösen értelmezett szimbólumok világaként határozza meg, egy nyelvhez hasonlítja, melynek szavai és strukturái megszabják minden lehetséges beszédmegnyilvánulás keretét. Ebben az esetben az általános ismeret megszerzése azt jelenti, hogy rekonstruáljuk a cselekvők nyelvét, akik az egyes adott helyzetekben ennek korlátai között fejezhetik csak ki magukat. Az antropológiai programnak van egy önmagából fakadó kiinduló feltevése: állandónak tételezi azt a kapcsolatot, amely a lokalizált társadalmi cselekvés „szöveg”-ét összeköti a kultúrát kifejező „nyelv”-vel. Ahogy Robert Darnton írja Clifford Geertz nyomán: „A jelek és a szimbólumok rendszerei közösek, mint a levegő, amelyet beszívunk”, vagy másúttal: „a kulturális nyelvtanok valóságosan léteztek.” Természetesen mindegyik társadalmi gyakorlat és megnyilvánulás képes megváltoztatni a nyelvtani környezetet vagy szerkezetek kompozícióját, de az emberi cselekvés szintjén az ilyen eltérések elhanyagolhatók. A szövegek világában, elsősorban Darnton szerint, az önkényes interpretációt a pillanat kontextuális jellemzőinek kiegyenlítésével kerülhetjük el (például 18. századi francia eszméletörténeti téma esetében az összes különböző francia világfelfogás számbavételével), és ez teremti meg az általánosítás feltételét is. Szerinte leginkább így tudunk meggyőződni arról, hogy a történeti elemzés vajon csak egy partikuláris egyedi jellemzőt érintett-e, vagy egy kultúra alapvonását.

Az iménti alaptételből azonban a társadalmi szereplők autonómiájának hiánya és az elemzési módszerek túlertelmezettsége következik. Eppen ezért ezt a modellt a mikrotörténelem joggal utasítja el. Mivel a kontextus, amely értelmet ad a „szöveg”-nek a vizsgálat szintjén invariáns, az elemzés sokkal inkább a „szöveg” által rögzített értelemre és különösképpen az ehhez vezető interpretációs konfliktusokra figyel, mint a társadalmi folyamatokra. Továbbá, mivel a szöveg láttatja meg a kontextust, és mivel a kontextus ad értelmet a szövegnek, az interpretatív elemzés körforgásba torkollik: „e insomma un processo circolare in cui i criteri di verita e di rilevanza, tutti chiusi nell'attività ermeneutica costitutiva appaiono ... troppo arbitrari” (végül is, egy olyan körkörös folyamat, amelyben az igazság és a pertinencia kritériumai, amelyek egy hermeneutikus alkotómunka következményei ... túlságosan önkényesnek tűnnek.)¹⁰ Az iménti észrevételek az elemzésben kettős fordulathoz vezettek. Ez egyfelől a változás hangsúlyozása a folyamatossággal szemben, másfelől az, hogy a kutató interpretatív tevékenysége helyett a múltbeli cselekvők világának felfedezésére irányuló erőfeszítések kerülnek a kutatás homlokterébe.

„Egy ördögűző története”, „munkásútvonalak”, „egy korporatív nyelv születése”, ki ne venné észre, hogy ezek az alcímek, melyekkel e könyvek a mikrotörténelem irányzatához kapcsolódnak, ugyanarra az analitikus struktúrára utalnak? A paraszti világ és a hatalmi viszonyok változásai a 17. században, a kollektív szolidaritás jellemzőinek és kereteinek módosulásai az Ancien Régime egy fővárosában, a munkásintegráció családi és egyéni dinamikái a városban: mindegyik esetben egy mozgásban lévő képet elevenítenek fel.¹¹ Ezen könyvek egyikében sem helyeznek egymás mellé egyenletes évközlőkre következő időmetszeteket, hogy azok hasonlóságait és különbözőségét inventáriumszerűen számba vegyék, majd pedig kihámozzák belőlük a működő folyamatokat. Ráadásul egyikük szerkezete sem krónikaszerű: nem törekednek sem a vizsgált jelenség mindenre kiterjedő bemutatására, sem az elbeszélés linearitására. A tárgyalás menetét nem az epizódok láncolata, hanem az elemzési szempontok és a vizsgálat egymást követő lépései (a „helyi” interpretatív keret választása, a források szelekciója, a feldolgozási módszerek) irányítják.

E munkák egy olyan irányzat követelményeinek tesznek eleget, amit experimentális történelemnek nevezhetnénk. Nem azért elemzik a változást, mert az idő vizsgálata jelentené a történelem sajátos feladatát a humán tudományok körében, hanem azért, mert a társadalom természeténél fogva dinamikus (erre még visszatérünk), és mert a változás bemutatására való képesség egyben segédeszköz is a modellek érvényességének megítéléséhez. Ha igaz, hogy az experimentális történelem keretében (vagy ha úgy tetszik, probléma-történelem keretében) a történeti tárgy nem eleve adott, hanem konstruált, úgy azt a kutatás egymás után következő lépései hozzák napvilágra, és teszik nyilvánvalóvá. Ugyanakkor azonban a két folyamat, a társadalmi működés változása és annak világossá tétele, nem választható el egymástól. A történelmi modell érvényességét két szinten ellenőrzik. Először mindegyik magyarázó részemét helyileg alávetik megfelelő empirikus megfigyelések próbájának. Ezután az egész modellt szembesítik a társadalmi dinamika esetleges cáfolatával: a modell által kimutatott elméleti folyamatok akkor érvényesek, ha nincsenek ellentmondásban a megvizsgált társadalmi változással. Folyamat és kísérleti tapasztalat: az általánosítás voltaképp analogia révén történik. A modellből következő változások és a tapasztalt folyamatok megfelelése lehetővé teszi azoknak a (helyileg empirikusan ellenőrzött) magyarázati elemeknek az alkalmazását a múltbéli társadalmi működésre, amelyeknek összessége alkotja a modellt.

A mikro-társadalomtörténet szemben áll a geertzizmussal és történetírásbeli változataival egy másik ponton is. Amint már említettük, az utóbbi a cselekvők interpretatív képességeire fordít figyelmet. A mikrotörténelem viszont olyan társadalmi antropológiától kölcsönöz alternatív modelleket, amely nem annyira a társadalom strukturális tagolódására, mint inkább a reprezentációkra és a társadalmi szerepekre figyel, illetve azokra a folyamatokra, amelyek interakcióik révén a társadalom strukturálódását eredményezik. Paul-André Rosental gondolatait követve arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a mikrotörténelem és modelljeinek koncepciója csak kis mértékben egyezik azzal, amelyet programjának bizonyos olvasatai alapján tulajdonítottak neki.¹²

A társadalmi szereplők előtérbe helyezéséhez a mikrotörténelem a következő elméletre és kutatási módszerre támaszkodik. A családok és az egyes személyek kapcsolathálózatainak rekonstrukcióját a *network analysis* módszerei biztosítják. Ezek a hálózatok az egyének társadalmi tapasztalati teréből épülnek fel, megrajzolva annak horizontját is. Azonosításuk lehetővé teszi a társadalmi csoportosulások formáinak megrajzolását, kiindulva a sokféle egyéni gyakorlatból. A legfontosabb elméleti megfontolások a norvég antropológus, Fredrik Barth munkáiban találhatók. A mikrotörténelem tőle kölcsönzi a racionális és aktív egyén modelljét, aki választásokat eszközöl egy bizonytalanságokkal és korlátokkal teli univerzumban. Ezek a bizonytalanságok és korlátok elsősorban az információhoz jutás egyenlőtlen egyéni képességeiből adódnak. Az egyéni választások együtteséből következnek a makroszkopikus folyamatok, mint például a fasiszta ideológia behatolása a torinói munkásközegbe a 20. században, vagy a céhek változó mértékű megmerevedése és a modern állam kialakulása három évszázaddal korábban.

Nos, a léptékváltoztatásokat először is a kutatás tárgya szintjén veszik figyelembe. A társadalmi szereplők rendelkezésére álló erőforrások, illetve cselekvési terük különbségei egyrészt a társadalmi panoráma legfontosabb jellemvonásai közé tartoznak, másrészt e panoráma változásaiért is elsősorban ezek felelnek. A léptékváltoztatás nem a kutató osztályrésze, és főképp nem a kutatás felépítési folyamatának a terméke. Elsősorban a társadalmi szereplők jellegéből adódik. A léptékekkel való át gondolt játék célja pedig nem az, hogy egy teljesen másik társadalmi teret villantson fel: a mikrotörténelem újszerűsége egyedül az összetett társadalmi tablók erős hitelességé-

nek erejéből ered. A léptékváltoztatás feladata azoknak a kontextus-rendszereknek az azonosítása, amelyek a társadalmi játékok keretét alkotják. Egyfajta dinamikus kartográfia ez, célja olyan, rendkívül változatos térképek együttesének megrajzolása, amelyek mindegyike ugyanannyi társadalmi terepnek felel meg. A mikrotörténelem egyetlen társadalmi működés elvet határoz meg, és csak egyetlen léptéket emel ki, a mikroszkopikusokat, ahol az oksági folyamatok zajlanak, és amelytől az összes többi is függ.

Így jön létre a mikrotörténeti munkákban, ha nem is egy ellentmondás, de legalábbis egy feszültség a feltáratlan történelmi tárgyakat bemutató, a kutatás menetére nagyon figyelő eljárás és a között a döntő szerep között, amelyet e munkák a múltbeli szereplők egyéni tapasztalatainak tulajdonítanak. A látószög és az optika változtatásai-val helyreállított kontextusok rendszerének kettős státusza van: egyfelől megannyi egyéni helyzet kombinációjának az eredménye, másfelől mindegyiknek értelmet is ad egyben. Például a modern állam fejlődése a 17. században ezernyi olyan faluban játszódott, mint a piemonti Santenában, ugyanakkor a modern állam kialakulásáról alkotott modell biztosítja, hogy nem szükséges sokezerszer reprodukálni a Santena esetében tapasztaltakat az eset általános érvényének belátása érdekében. Arra a kérdésre azonban nem kapunk választ, hogy az összerakott kép vajon teljes-e, vagy hogy az-e az egyedül elgondolható. Az ilyen jellegű bizonytalanság eloszlásához a társadalmi szereplők egyéni tapasztalatának megidézése látszik alkalmasnak. A módszertani relativizmus egy formája egyfajta realista ismeretelméletbe torkollik.

A lépték és a tárgy konstruálása

„A földrajzban vagy az építészetben a lépték egy egyenlő részekre osztott vonal, amely egy térkép, egy rajz, vagy egy terv alsó részén helyezkedik el, a célból, hogy közös mértékül szolgáljon egy épület minden részéhez, vagy egy térképen az összes távolsághoz és ábrázolt helységhez.”¹³ Az *Encyclopédie* által megadott meghatározás segítségével vezethetjük tovább vizsgálódásunkat. A meghatározás két tudományt (jegyezzük meg, hogy az építészet és a földrajz igen szorosan kapcsolódott a gyakorlati tudományokhoz a 18. században: a világ ismeretének és az építészetelméletnek utilitárius végcélja van) és két fontos kérdést jelöl meg, amelyekkel foglalkozni fogunk. Az egyik a mérték problémája, a másik a lépték lehetséges kettős céljái: egyfelől homológiát teremt a valóság és annak képe között, másfelől mindkét szférán belül arányos kapcsolatot hoz létre a részek között. Ennek a felfogásnak a mechanikus alkalmazása magyarázza a lépték fogalmának hitelvesztését a mai földrajztudományban, és azt, hogy csekély az elméleti érdeklődés iránta. Paradox módon, csak egy kronologikus lépték, a szekuláris szerepel a *Nouvelle Encyclopédie des Sciences et des Techniques* zárókötetének indexében, amely „a terek és térrendszerek elemzéséhez hasznos legfontosabb kifejezéseket” tartalmazza.¹⁴ A léptékes ábrázolás a műszeres eljárásokhoz tartozik, ismerete pedig használati utasítások kérdése.¹⁵ „Mindig emlékezni kell arra, hogy egy térkép egy terület redukciója. A lépték a kapcsolat a térképen mért hosszúság és a területen mért valóságos mérték között.” (MO, 45. old.). A térképészeti munka mögött a valóság húzódik meg. A geográfus léptéke egy jelölőt, a térképet és egy jelöltet, a területet köti össze. Ez utóbbi konfigurációja adott, és létezése megelőzi azt az intellektuális műveletet, amit a térkép elkészítése jelent. Ily módon el lehet képzelni két párhuzamos hierarchiát, egyrészt a „léptékekét”, amely a kartográfia területéhez tartozik, másrészt a térbeli jelenségek és szerveződések „szintjeit”, amelyek a dolgok természetével és a világ strukturálódásával kapcsolatosak. A lépték kezelésének nehézsége éppen ebből a kettősségből ered: „a léptéktől függően egyben az »optikát« és az információs szintet is változtatjuk” (MO, 47. old.), de „semmi sem utal arra, hogy a jelenségek és a struktúrák megváltoznak azzal, ha megváltozik a rájuk irányított tekintet” (GU, 127.

old.). Egy lépték kiválasztása tehát egyben egy információs szint választását is jelenti, amelynek meg kell felelnie a tanulmányozandó szerveződési szintnek. Annak a geográfusnak, aki egy regionális úthálózat alakzatát szeretné kutatni, semmit sem mondana egy 1/25 000 léptékű térkép, míg ugyanez nagyon értékes lenne annak, aki a lakóhelyek eloszlásának és a vidéki utak nyomvezetésének a kapcsolatát kívánná megérteni. Ebből az ismeretelméleti álláspontból három nehézség adódik. Az első, a leginkább földrajzi jellegű, a kontinuitás kérdését érinti. Hogyan egyeztessük össze a valóságos tér alapvető kontinuitását (a falutól megszakítás nélkül eljuthatunk egészen a világig) a léptékes ábrázolás diszkontinuuus jellegével? És hasonlóképpen, hogyan egyeztessük a kartografikus megjelenítés lényegéből fakadó kontinuitást azokkal a kapcsolatrendszerrel, amelyeknek nem minden esetben van a térben folyamatos megfelelője? A két másik nehézség általánosabb jellegű. Először is a tautológia veszélye: vajon meggyőződhetünk egy földrajzi realitás létéről anélkül, hogy előzetesen ne válasszuk meg azt a léptéket, amely majd megjeleníti? Ki ismeri például a nemzeti úthálózat befejezettségi fokát és jellemzőit, amikor, mint Franciaország esetében az Első Császárság végéig, csak regionális és megyei térképekkel rendelkeznek? Roger Brunet munkájában a csúsztatás a terület (*territoire*) fogalmából a terep (*terrain*) fogalma felé a második nehézség jele. A terep ebben az esetben egy felszíni alakzatra utal, és olyan műveletekre, mint a háromszögelés és földmérés, a lépték problémája pedig egyedül csak a topografikus mértékrendszerben vetődik fel. A terület ezzel szemben olyan térbeli formáció, amely nem csak egy tér organizációjára utal, hanem a társadalmi szereplők gyakorlataira is, amelyek kevéssé összemérhető logikák szerint alakulnak. Miképpen adhatja vissza a léptékváltoztatás a valóság összetettségét és ennek megjelenését egymáshoz nem kapcsolódó mértékrendszerekben? E célból meg fogjuk különböztetni az arány és a redukció fogalmát a léptékétől.¹⁶

Minden bizonnyal Viollet-Le-Duc volt az első, aki egy építészeti szótárban külön szócikket szentelt az aránytól megkülönböztetett lépték fogalmának.¹⁷ Az arány nem teremt összefüggést különböző univerzumok között, hanem teljes egészében a tárgy oldalán helyezkedik el: „arányokon a részek és az egész közötti összefüggéseket kell érteni” (VII. 532. o.). Az arányokat két generatív elv szerint állapítják meg: az egyik, az aritmetikai, csak és kizárólag a számok és kombinációik világához viszonylik (ez jellemezte az antik görög és a római építészetet); a másik, a geometrikus, az emberi dimenzióban találja meg a harmonikus rendszer elemi mértékszámát (ez a nyugati középkori építészek találmánya lenne). Az ember méretére való hivatkozás azonban nem elégséges a matematikai eljárások közötti különbség megállapításához. „Ebben a két rendszerben ugyanazt az elemet találjuk meg: hasonló háromszögek adnak meg szám-, szög- és dimenzionális összefüggéseket” (VII. 560. o.). Az aritmetikus vagy geometrikus lépték harmóniát teremt, de ez ipso facto egyedül az épített objektum tulajdonsága lesz.

Az építészeti lépték bonyolultabb műveletre utal. Kapcsolatot (és nem összefüggést–megfelelést) jelöl egy épület és a között, ami nem az (és nem annak különböző részei között). Egy még néhol bizonytalan gondolat alapján (a középkori építészet megítélése egyik szócikkről a másikra változik az emberi lépték hangsúlyozásának függvényében) Viollet-Le-Duc kezdetben a dimenzió fogalmát használja, hogy az alapzat kérdését összekösse a felhasználások körével: szerinte a görög építészet arányosságot teremt egy oszlopcsarnok oszlopainak átmérője és az alapzatuk fokainak magassága között, de nem törődik azzal az összefüggéssel, amely ezeknek a lépcsőfokoknak a magassága és a rajtuk jární hivatott városiak lába között van, másképpen szólva: ennek az építészetnek nincsen léptéke. A nyugati építészet más felfogást vall: „régebben egy ajtót nem nagyítottak meg az épület arányában mert az ajtót az em-

bernek csinálták; megőrizte rendeltetésének megfelelő léptékét” (V. 145. o.). A továbbiakban megemlíti azoknak a tényezőknél a sokféleségét, amely az alapzat dimenzióját meghatározta: ilyenek a használat, amint az imént láttuk, de az épület funkciója is (és elsősorban szimbolikus funkciója), illetve a felhasznált építőanyagok. A térképész egyedüli léptékével a viszonyítási léptékeknek az építészt jellemző pluralitását helyezi szembe.

Philippe Boudon felidézi, ahogy Michelangelo a Farnese palota építése során egy, az épület arányainak megfelelő, vagyis 1/1-es léptékben készült faparkányt rakott fel az épületre. Technikai szempontból a modell nem egyezik a valósággal, hiszen a fa természetesen nem a végleges parkány építőanyaga. De a tervezés ezen pillanatában az építészt a tárgynak ez a dimenziója nem érdekli. Mivel a parkány elképzelhető méretei közül meg kell határoznia a legmegfelelőbbet, választását más elv vezérli: az építészeti elemről optikai szempontból mond ítéletet, nem törődve annak technikai léptékével. A Farnese palota faparkánya egy redukált modell, még akkor is, ha a redukció nem érinti a dimenziót, amelyet általában módosítani szokott.

A redukció erőnyei ismeretek.¹⁸ A megismerés karteziánus folyamata, mint már említettük, a vizsgálati tárgy összetettségéből következő nehézséget úgy haladja meg, hogy a tárgyat előzetesen elemekre bontja, és mindegyiket külön-külön elemzésnek veti alá: az egész ismerete a részeiről alkotott előzetes ismereteken keresztül érhető el. Ezzel ellentétes értelmű az az eljárás, amelynek során a (materiális vagy metaforikus) redukált modellek létrejönnek. Ebben az esetben nem a tárgy részei, hanem különböző dimenziói között tesznek különbséget. Az eljárás eredményeképpen pedig a tárgyról nem hasonló, hanem csak homológ kép megalkotását remélik. Ebben a keretben – akkor is, ha ez csak illúzió, vagyis még ha hiányos is a tudás – az egész megismerése megelőzi a részekét. A redukált modellek van még egy jellemzője: konstruált, és mesterséges jellege egyértelmű. Ily módon nem egyszerűen a tárgy passzív homológia, hanem ellenőrizhető, megújítható, változtatható kísérletezés végeredménye, ami a választott paraméterek és adott szempontok függvénye. Ezt a modellt egyszerre jellemzi az érthetőség, az elméleti, illetve mesterséges jelleg.

Egy méretarányos térkép megrajzolása alapvetően nem azt jelenti, hogy a valóság és reprezentációja között olyan összefüggéseket teremtünk, melyekre alkalmazható lenne, mondjuk, Thalész tétele. Egy térkép megrajzolása mindenképp azt jelenti, hogy a valóságról redukált modellt készítünk, miután kiválasztottuk annak egy dimenzióját (például a földfelszínen kibontakozó valóságát) és lemondunk a többi ábrázolásáról. Felróhatnánk az ilyen művelettel járó veszteségeket (részletekben, komplexitásban, információban). Sokkal helyesebb azonban, ha a hangsúlyt a választásra, illetve ennek gondolati háttérére helyezzük. Az előző vélemény mögött ugyanis az az intellektuális lustaság húzódik meg, amely szerint a valóság teljes gazdagságában magától is feltárulkozik, függetlenül mindenféle megelőző elemzéstől (melyek egyébként is szükségszerűen hiányosak). Arra a kérdésre, hogy vajon milyen hosszú a breton tengerpart, a lehetséges válaszok száma végtelen. „Ha egy 1/100 000 léptékű térképen ábrázolt öblöt vagy félszigetet újra felrajzolunk 1/10 000 léptékben, annak peremén számtalan melléköblöt és mellékfélszigetet fedezünk fel. Egy 1/1000 léptékű térképen pedig újabb mellék-melléköblök és félszigetek tűnnek elő, és így tovább.” Végül is „egészen kicsiny léptékeknél a part fogalma már nem a földrajztudomány köréhez tartozik”¹⁹. Ezért nem egyszerűen csak a józan ész követeli meg egy lépték megválasztását, de a valóság befogadása lehetetlen e választás nélkül. A katona, a vámos, vagy a gyalogos halász más és más kapcsolatban áll a breton tengerparttal, és az ő eltérő nézőpontjuk ugyanarról a területről különböző méretarányú térképes ábrázolásokat igényel. Így a léptékes ábrázolás a valósággal nem egyszerűen hasonlósági összefüggésben

áll, hanem annak redukcióját is jelenti. E mellett valamely határozott szándékot fejez ki az ábrázolandó tárggyal kapcsolatban, és egyben kijelöli azt a vonatkozási mezőt is, amelyben a tárgyat felfogja. Adott lépték alkalmazása mindenekelőtt egy ismereti szempont megválasztását jelenti.

Az építész jobban kötődik a tárgyak virtuális tulajdonságaihoz. Ez magyarázhatja, hogy a lépték fogalmának bonyolultabb tartalmat tulajdonít, mint a térképész. Említettük már, a térképészeti lépték egy jelölőt és egy jelöltet köt össze, a térképet a tereppel. Ezzel szemben az építész esetében a jelölő a terv vagy a redukált modell, amit a lépték egy másik reprezentációval köt össze, a tervezett épülettel. Mivel ez utóbbi még nem létezik, a valóság csak a reprezentációra irányuló szellemi munka horizontján tűnik fel. Az építészeti redukció nem egy már előzetesen létező tárgyat céloz, hanem arra törekszik, hogy elképzelje azokat a dimenziókat (térbeliüket, de társadalmiakat, kulturálisokat vagy technikaiakat is), amelyek keretébe illeszkedik a megalkotandó tárgy. Kizárólag csak egyetlen adott léptékű redukció nem elegendő a tervezett tárgy összetettségének visszaadásához. Ha egy redukált modell megfelel a valóság egy dimenziójának, úgy az építész számára több modell alkotása kívánatos egy jövőendő épülethez. A megfelelések pluralitása igazolja a redukciók megsokszorozását. Ebből kifolyólag a terv az építészetben dinamika és döntés. Dinamika abban az értelemben, hogy egy modell újabbakat indukál, amelyek a valóság más és más dimenzióinak felelnek meg. Döntés abban az értelemben, hogy benne párhuzamosan jelennek meg különböző léptékű és más-más dimenzióknak megfelelő modellek. Az építészeti terv egységes kezelését a léptékek közötti játék teszi lehetővé.

Lépték és okság

A térkép nem azonos a területtel: két különböző ábra, melyek léptéke 1/25 000 illetve 1/500 000, nem ugyanúgy adja vissza a tér szerveződését. Miközben eltüntetik azokat az elemeket, amelyek más léptékeknél tűnnének elő, és ezáltal a világnak egy másik képét tükröznék, mindkét ábra egy választott általánosítási szinten helyezkedik el, megfelelően egy specifikus ismereti szempontnak és felhasználási szándéknak. De egyik sem valóságosabb a másiknál. Hasonló helyzetek a történettudományban is adódnak. Bemutatásukra, illetve a belőlük fakadó következtetések megvonására jó például szolgálnak egy 1985-ben rendezett nemzetközi konferencia előadásai. A téma a mezőgazdasági fejlődés és a népességnövekedés összefüggése volt.²⁰ A részt vevő történészek egy csoportja vitába szállt Ester Boserup közgazdással, aki a demográfiai nyomást a mezőgazdasági fejlődés legfontosabb motorjának tartotta. Az előbbieket viszont a technikai haladást, a piacok megnyitását, a városi befektetéseket, a fogyasztás sokszínűbbé válását mind legalább ugyanolyan fontos tényezőnek ítélték. Sőt, a legtöbb történész, megfordítva az összefüggést, a mezőgazdaság fejlődésében látta a népességszám növekedésének okát. Az eredmény: egymásnak ellentmondó következtetések és vég nélküli vita. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk őket, kiderül, hogy különbségek nemcsak a magyarázati mechanizmusokban rejlenek. Eltérőek azok a keretek is, amelyekben a vitázó felek nézeteiket kialakították. Boserup óriási területekkel dolgozik (Kína, az afrikai kontinens) és nagyon hosszú, legalább ezeréves időtartamokkal (az antikvitás, az egész középkor), vagy ellenkezőleg, elszigetelt, gyéren lakott területeken él, egészen kicsiny embercsoportokkal (a Kalahári sivatag bennszülöttjei, bizonyos amazóniai törzsek). Az említett történészek ezzel szemben következtetéseiket egy régiónál nem nagyobb léptékű terület (Anglia déli része, Provence, Flandria) és néhány évtizedtől két-három évszázadig terjedő időtartam vizsgálatára alapozták. A vitában résztvevők éppen azért nem érthetnek egyet, mert állításaik nem azonos szinten helyezkednek el. Amiképp az 1/25 000 térkép nem igazabb az

1/500 000-nél, a történészek következtetései (legyenek bár közelebb az emberi léptékhöz és a társadalmi szereplők tapasztalatához, és képesek a vizsgálat alá vont maroknyi falu vagy kanton életét megismerni néhány évtizeden át) nem igazabbak, mint Boserup állítása. A valóság különböző magyarázatait adják, amelyek nem zárják ki egymást, és csak akkor ellentétesek, ha azt hisszük, hogy ugyanabban a léptékben érvényesek.

A geomorfológia, mivel mérhetetlenül sokféle kronologikus és térbeli léptékkel szembeesül, jobban hozzá van szokva a többszörös oksági és nem feltétlenül egybeeső magyarázati mintákhoz.²¹ Egyik legszisztematikusabb metodológiai programja kiindulópontját egy olyan észrevétel alkotja, mely a fiziko-kémiai törvények érvényességi körére vonatkozik (hozzáértés hiányában nem ítélik meg tényleges helyességét, de megvan az az előnye, hogy az egzaktinak mondott tudományokat érinti). Arra az ellentmondásra támaszkodik, amely az anyagmegmaradás Lavoisier-féle törvényének közönséges tapasztalati igazolása és a között az eljárás között van, amelynek segítségével a Föld történetének datálását végzik. Ez ugyanis az előbbi törvénnyel ellentétes elven, az anyag, illetve az atomok progresszív bomlási folyamatán alapul. Az ellentmondás feloldásának egyik módja előző példánkhoz hasonló gondolatra épül. Annak belátására, hogy a két elv, különböző léptékek mellett, egyidejűleg érvényes: az első a kísérleti tapasztalat, a második a geológiai idők szintjén. A magyarázati elvek diszkontinuitásának, illetve a megértéshez szükséges léptékváltoztatás fontosságának kettős felismeréséből egy taxonómiai program következik. A felszíni formák együttesét, melyek megismerése a geomorfológia feladata, terjedelem és időtartam szerint csökkenő rendben osztályokba sorolják. Az elsők, a kontinensek több millió négyzetkilométeres és több milliárd éves léptékben formálódnak. Az osztályozás másik végpontján a mikroformák állnak, melyek nagysága körülbelül egy méter, és élettartamuk nagyjából évszázados.

Ez az eljárás nem lenne több, mint két eltérő nagyságrendű lépték kombinációja, ha nem szánának ennek a taxonómiának egyben magyarázó és eredetértelmező szerepet is. A geomorfológia tárgya a földgolyó szilárd részének az őt körülvevő atmoszférával érintkező felülete. Így, az említett eljárással kialakított minden osztály esetében egy morfológiai és egy klimatikus egységet köt össze, illetve meghatároz egy fejlődési elvet. Ebben a módszerben az az érdekes, hogy a felszíni formák dinamikáját olyan jelenségek kombinációjában keresi, amelyek egy része a litoszférában, más része az atmoszférában helyezkedik el, és nem olyan oksági mechanizmusok kombinációjában, amelyek különböző léptékekben hatékonyak. A nagy szerkezeti együttesek szintjén a geomorfológiai kutatás a földkéreg mozgásában látja a felszíni formák alakulásának alapvető kiváltó okát. A közbenső tektonikai egységek és elemi felszíni egyenletlenségek (egy árok, egy gyűrődés, egy hegy) szintjeinél a figyelem elsődlegesen a klimatikus hullámzások és a szerkezeti adottságok (a rétegek elhelyezkedése, az alkotóanyagok fajtája) együttes hatására összpontosul. És végül, a kéregmozgás magyarázza a legkisebb felszíni formákat is (sokszögletű talajok, vízfolyás okozta lemállások, lepatogzás), így például a lejtők arculatának megformálása is attól függ. Ebben a léptékben a geomorfológia már eltávolodik a geológiától és más tudományokhoz közelít: a fizikához, a kémiához, a biológiához.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a figyelembe vett okok nem játszanak többé szerepet, mihelyt elhagyjuk azt a szintet, ahol hatásuk a leginkább érvényesült: a sziklák természete például egy olyan adottság, amelyet a mikroformák elemzésénél ugyanúgy számba kell venni, mint a közbenső dimenziójú felszíni formák esetében, a kéregmozgás pedig fontos változó úgy a közép, mint a felsőbb szinteken. A morfológiai osztályok közötti határok nem átjárhatatlanok. A jelenségek természete, az oksági összefüggések és a megfigyelési módszerek azonban változnak a vizsgált tárgy

idő- és térbeli mérete szerint. Olyan külön eredetértelmező modellt kell elképzelni minden egyes vizsgálati léptékhez kapcsolódva, amely új oksági rendszert állít fel. A formák világának tipologikus felbontása révén nem egy részleges és egymáshoz nem kapcsolódó ismeretekből álló halmaz jön létre. Minden egyes lépték esetén a tudomány teljes magyarázóereje kerül bevetésre. Nem az a kérdés, hogyan képezzünk részleges magyarázatokat, hanem az, hogyan adjunk teljes magyarázatot a vizsgált részleges formának. Vajon jogos-e az olyan ellenvetés, amely szerint a geomorfológia által vizsgált felszíni formák mindegyike teljesen egyértelműen adott, ezért az ismertetett eljárás csak ennek a ténynek egyik következménye? Ha igazat adunk ennek a kritikának, akkor elfelejtjük, hogy a felszíni formáknak önmagukban nincs létük, csak az, amit a megfigyelő ad nekik, és az olyan fogalmak, mint kontinentális pajzs, üledékes medence vagy földcsuszamlás mind intellektuális újítások eredményeként születtek meg.

A kronologikus szériákkal foglalkozó tanulmányok jelenlegi fejlődése igazolja és megerősíti a geomorfologikus elemzés imént ismertetett értelmezését. A térbeli kategóriák lehetséges realizmusának nincs meg az ellenpárja az idősíkbán. Látszólag, a helyek materialitása a tér felosztására irányuló műveleteknek szilárdabb támpontokat és kategória-határokat biztosít, mint amit az idő lineáris lefolyása nyújthat a kronologikus felosztásokhoz. Néhány közgazdász ennek nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a történészek: azok a százasos vagy ciklikus mozgások, amelyekre az idősorokat fel lehet osztani, nem valóságosak.²² A kutatás céljából megkonstruált, idealizált, elvont folyamatok ezek, amelyek lehetővé teszik a vizsgált gazdasági mennyiségek alakulásának világosabbá tételét, különféle regularitások bevezetésével és külön magyarázó elvek érvényesítésével mindegyik esetében. Felbukkanhatnak ellentétes értelmű elvek (például a fizetés és a természetbeli produktivitás a rövid időtartamban ellentétesen alakul, míg hosszú távon ugyanabban az irányban halad) de az addíciós hipotézis, egyfajta algebraikus totalizálás szellemében, csökkenteni tudta ezeket a léptékbéli ellentéteket. A gazdasági elemzés, csakúgy mint a történelem, amely egyébként ezen a téren minden módszerét az előbbtől kölcsönözte, egy olyan folyamat végén remélte elérni a totalitást, amelyik első szakasza a részelemekre bontás, a második pedig egymásba illeszkedő vizsgálati léptékek kombinációjából állt.

Az irrealizmus vádjá és az alkalmazott statisztikai eljárások mechanikus jellegének bírálata a rendelkezésre álló eszközkészlet gyökeres megújítását eredményezte az időbeli sorozatok elemzésében. Ezek lényege a kutatási menet megfordítása annak érdekében, hogy egységes magyarázati módszereket és egymással párhuzamos felbontási technikákat hozzanak működésbe, amelyek nem posztulálnak a priori időbeli strukturalódási sémákat. Éppen ellenkezőleg, arra törekednek, hogy a sorozatból kiemelve periodicitásuk szerint klasszifikálják a különböző véletlenszerű eseményláncokat és megállapítsák az idő folyamában tőlük függő jelenségeket.²³ Bár ezeknek a módszereknek semmiféle rendszerezett figyelmet nem tulajdonítottak, mégis fontos következményeik vannak a megfigyelés időbeli léptékének helyzetére nézve. Az idő történelmi fogalmának gazdagítását szolgáló komoly tanulmányra várva, e helyen csak néhány elemi, jelen gondolatmenetünket szolgáló megjegyzésre szorítkozunk. Kiindulópontként a Dow Jones-indexet fogjuk használni. Ez a tőzsdemutató „egy véletlenszerű” séta, „*a random walk*” típusú utat ír le már egy évszázada. A véletlenszerű sétának több olyan matematikai sajátossága van, amelyek leírják időbeli viselkedésének jellemzőit: biztosra vehetők a sorozat visszatérései a kiindulóponthoz; a két visszatérés közötti intervallumnak nincs átlagos értéke, vagyis a mozgásnak nincs egy kitüntetett ciklusa; egy nulla valószínűségű véletlenszerű menetnek nincs tendenciája (a horizontális körül oszcillál), de fluktuációinak amplitúdója az idővel növekszik. Végül – és ez az a jellemvonás, amit itt kiemelünk – „mindezek a tulajdonságok nem kötődnek egyetlen kitüntetett

periódushoz. Bármilyen léptéket választunk a vizsgálathoz, ugyanúgy megtaláljuk őket. A véletlenszerű séta tulajdonságai tehát változatlanok a vizsgálatban használt léptékekhez és az időbeli támpontokhoz viszonyítva”²⁴. Az időbeli léptékhez viszonyított állandóságnak több következménye is van: a jövőt vizsgáló közgazdász számára az, hogy egy előrejelzés csak esetleges lehet, a múlt felé forduló történész számára az, hogy a sorozat elemzése hiányában csak leírást vagy ad hoc jellegű értelmezést lehet adni. Mindenki számára pedig azzal a tanulással szolgál, hogy felesleges egy belső és totalizáló oksági rendszert keresnünk a széria teljességének számbavételéhez. Ez utóbbi ugyanis független állapotok sorozata.

Fordítsuk meg a modellt. A művelet, legalábbis a gazdaságtanban, nemcsak egyszerű iskolai hipotézis: más mennyiségekkel együtt, a tőke volumene, a termelés állapota vagy az állások száma is minden pillanatban módosul előzetes gazdasági állapotoktól függő be- és kiáramlások következtében. Ebben az esetben, ellentétben az előző mintával, egy kronologikus sorozatban a kitüntetett ciklusok (például spektrálanalízissel) bizonyított léte feltételezi egyrészt – a megismerés szempontjából – egy oksági magyarázati rendszer kidolgozásának lehetőségét, másrészt a sorozat meghatározóinak szempontjából az időbeli támpontok és az adoptált kronologikus lépték fontosságát. Abban a hipotézisben, ahol minél hosszabb és hosszabb sorozatokat állíthatunk fel, különösen a vizsgálati periódus meghosszabbítása jár két hatással. Az első a spektrálanalízissel elkülönített ciklusok hosszának megváltozása, vagyis a krónika abszolút periodicitásának hiánya: a periodicitás (és így a vele összefüggésbe hozható okok rendszere) a tanulmányozott időbeli szekvencia hosszától függ. A krónika ezen abszolút aperiodicitása a folyamatban azt jelenti, hogy itt a változók nagyon hosszú lejáratú jelenségektől függenek, vagy pedig nagyon régi véletlenszerű dolgoktól, melyek listáját egészen a világ kezdetéig lehetne visszavezetni. Így egyfelől egy időben lejátszódó gazdasági folyamat nem elemezhető függetlenül a múltjától, másfelől egy krónika jelen állapota nem foglalja magában minden pillanatban a teljes múltját: a rövid sorozatok érzéketlenek a hosszú időtartam hatásaira.²⁵ A rövid és a nagyon hosszú emlékeztető sorozatok megkülönböztetésére léteznek technikák. De ezek nem tudják sem azok pontos dimenzióit, sem azoknak a régi megrázkódtatásoknak a teljes listáját meghatározni, amelyek hatása minden pillanatban a múltból a jövő felé áramlik. A kronologikus sorozatok legújabb elemzési módszerei, amellet, hogy a vizsgálat minden szintjén szükségesnek ítélik a magyarázat újrakomponálását, egy újabb dimenzióval bővülnek: beismerik annak lehetetlenségét, hogy bármely magyarázat valaha is elérje a valóságot és teljesen visszaadja annak összetettségét.

A léptékről a történelemben

Lezárásképpen a történész-mesterség gyakorlatába a következő imént vizsgált szempontok átültetését javaslom:

1) Lucien Febvre gyakran idézett megfogalmazásának, miszerint „a történelem saját idejének gyermeke” (*„l’histoire est fille de son temps”*) lehet egy gyengébb jelentést tulajdonítani: nem beszélhetünk a múltból öröklött dokumentumjellegű források evidenciájáról, a történelmi kutatás a jelen kérdései alapján ábrázolja a múlt tárgyait. Érdelesebb azonban mindezt erőteljesebben érteni: a múlt nem marad meg, hanem egy állandóan újakezdődő rekonstrukció tárgyát képezi. A történettudomány nem tételezheti fel, hogy egyszerre képes felvetni a problémákat és ábrázolni a múltbeli tárgyakat is: mindkettőt együttesen konstruálja.

2) A modell (vagyis a világ történelmi felfoghatósága) és a modellalkotás (vagyis a történelmi kutatás folyamata) nem választhatók el egymástól. A modell nem egy fogalomalkotási folyamat eredménye elsősorban. Ő maga folyamat, ami úgy ölt testet,

hogy egy kezdeti tudást, kérdéseket, dokumentumokat konstruált tárgygyá alakít át. A modell saját menetében találja meg a belőle következő állítások érvényességének ellenőrzéséhez szükséges (csak a történész-mesterségre vagy másra is jellemző) eljárásokat és eszközöket. Minden modell egy redukció, amely az adott tárgynak csak néhány dimenzióját tükrözi. Ez utóbbiak száma azonban nem lehatárolt, és minden redukció újabbakat von maga után: a kutatás vég nélküli dinamika.

3) Ebben a folyamatban egy adott lépték kiválasztásának az a következménye, hogy módosítja a tárgyak alakzatát és organizációját. Azonban egyik léptéknek sincs kiváltságos helyzete. A makrojelenségek nem kevésbé, a mikrojelenségek nem jobban valóságosak (vagy fordítva): nincs közöttük hierarchia. A különböző léptékű reprezentációk nem a mögöttük rejlő valóság kivetítései. „Mögöttük nincs más, csak újabb »látvány« ... A valóság közöttük, illetve rajtuk helyezkedik el.”²⁶ Így a vizsgálati léptékek ellenőrzött megsokszorozása képes újabb ismeretekhez juttatni bennünket, ha eleve feltételezzük a valóság összetettségét (a társadalmi dinamikának többféle elve van, és különféle oksági összefüggések szerint lehet értelmezni) és elérhetetlenségét (a végső szó sohasem adott, és a modellkészítést mindig újra kell kezdeni).

4) Az általánosítás kérdését nem annyira reprezentativitás, mint inkább érvényességi kör értelemben kell felvetni. Az általánosítás folyamata nem azt jelenti, hogy a totalitást összeadással vagy megsokszorozással érjük el. A történettudományban egy elérhetetlen teljességnek a keresése (ami a pozitivista történetírástól öröklődött) vagy a reprezentativitás gyakorta lehetetlen lemérése (amit a társadalomtudományok statisztikai modelljétől kölcsönöztek) nem a legjobb módja az általánosítás kérdése feltevésének (és minden bizonnyal még kevésbé a megoldásának). Mint minden társadalomtudomány, a történelem is a rá jellemző nézőpontból és a tudomány minden magyarázati eszközének az igénybevételével arra törekszik, hogy megállapítsa a társadalmi működés általános elveit, mindig egy adott léptékben. Ez utóbbi azonban nemcsak a tárgy konfigurációját, hanem az elemzés határait is meghatározza (mert minden bizonnyal hiábavaló azt gondolnunk, hogy a helyi érdekek kombinációinak tanulmányozása elegendő az állam kiépülésének megértéséhez).

5) Elképzelhető, hogy annak a kérdésnek, vajon a választott vizsgálati lépték függvényében melyik érvényességi körben helyezkedhet el a magyarázat, csak gyakorlati megoldása létezik. Ha van bizonyos problematikák kifejtéséhez és bizonyos hipotézisek ellenőrzéséhez a többenél megfelelőbb lépték, meg kell próbálni megállapítani – olyan következetesen, amennyire csak lehet – minden külön téma esetében, hogy a választott terület léptékváltoztatásai milyen következménnyel járnak a magyarázat tartalmára nézve. Azoknak a küszöböknek az empirikus meghatározása helyett, amelyek a célzott valóság különböző megértésmintáit, illetve képeit szolgáltató vizsgálati szinteket választják el, többet várhatunk a korrespondenciális szabályok megállapításától (vagy egyszerűen az asszociációs tipológiáktól) a hipotézisek és az elemzési léptékek között. Az elemzés során alkalmazott redukció hatással van a létrejövő tudásra. E hatás felmérése gyakorlati tudományt tételez fel.

6) Egy adott léptékben végzett elemzés következtetéseit nem lehet szembeállítani egy másik léptékben végzett munka eredményeivel. Nem is összesíthetőek, csak úgy, ha figyelembe vesszük azokat az eltérő szinteket, amelyekben megállapították őket. Az Isten nem teremti újra a világot minden nap, míg a történészek, bizonyos módon, igen. Egy szintézist írni például az egyedi, már létező tanulmányokhoz képest azt jelenti, hogy megváltoztatjuk a léptéket, vagyis a tárgyat és a problematikát. Hacsak nem veszünk részt egy valószerűtlen, predeterminált összesítő tervben (ami meghatározóná a munka léptékét), a történeti kutatást mindig újra kell kezdeni. Ebből következik, hogy a közönséges pozitivista vélekedéssel szemben, az összehasonlíthatóság és az összesít-

hetőség kérdései a történelemben kétséget kizáróan jobban érintik az elemzési módszereket és eljárásokat, mint az eredményeket. Ez azonban talán a tudományos munka egyik meghatározásának a része.

Fordította: Czoch Gábor

Jegyzetek

1. Ez a szöveg A jelenkori és történeti antropológia (Párizs és Marseille, 1992) című konferencián hangzott el először. Köszönetet mondok Jacques Revelnek, aki hozzájárult ehhez a részleges, előzetes közléshez.
2. Erről a szellemi háttérrel és az általa kiváltott reakciókról lásd: Histoire et sciences sociales. Un tournant critique? Annales ESC, 1988. 291–293.; Tentons l'expérience. Annales ESC, 1989. 1317–1323.; Lepetit, B.–Revel, J.: L'expérimentation contre l'arbitraire. Annales ESC, 1992. 261–265.
3. Febvre, L.: Vivre l'histoire. Propos d'initiation, Combats pour l'histoire. Paris, 1953. 19–20.
4. Guesneric, R.: Microéconomie et macroéconomie, és Boltanski, L.: Micro-analyse et macro-analyse en sociologie. In: Problèmes et objet de la recherche en sciences sociales. Journées des 5, 6, 12 et 13 juin 1987 organisées par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales.; Bromberger, C.: Du grand au petit. Variations des échelles et des objets d'analyse dans l'histoire récente de l'ethnologie de la France. In: Chiva, I.–Jeggle, U. (eds.): Ethnologies en miroir. La France et les pays de langue allemande. Paris, 1987. 67–94.
5. Az idézet Braudel, F.: La longue durée c. cikkéből való. Annales 1958. no. 4. (magyarul: Századok 106. 1972. 4–5. sz. A mi fordításunk eltér a Századokban megjelenttől. A ford.)
6. A társadalmi kategóriákról lásd: Perrot, J.-C.: Caen au XVIIIe siècle. Genèse d'une ville moderne. Paris, 1975. A kronologikus sorozatokról lásd: Grenier, J.-Y.: Questions sur l'histoire économique: les sociétés préindustrielles et leurs rythmes. Revue de Synthèse, 1984. 451–481. A tér felosztásáról lásd: Lepetit, B.: Deux siècles de croissance régionale en France: regard sur l'historiographie. In: Bergeron, L. (ed.): La croissance régionale dans l'Europe méditerranéenne, XVIII–XXe siècles. Paris, 1992. 21–42.
7. A csoport első programadó szövegeinek referenciáit lásd: Revel, J.: L'histoire au ras du sol. In: Levi, G.: Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris, 1992. I–XXIII.
8. Le Play, F.: La méthode sociale. Ismerteti Savoye, A.: Abrégé des Ouvriers européens. Paris, 1989.
9. A következő bekezdések az alábbi szövegeken alapulnak: Geertz, C.: Local Knowledge. Further Essays in Interpretative Anthropology. New York, 1983.; Darnton, R.: The Great Cat Massacre. New York, 1984.; Levi, G.: I pericoli del geertzismo. Quaderni Storici, 1985. 269–277.
10. Az eredeti szövegben csak olaszul idézve. (A ford.)
11. Levi, G.: L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985.; Gribaudi, M.: Mondo operaio e mito operaio. Spazi e percorsi sociali a Torino nel primo novecento. Torino, 1987.; Cerutti, S.: La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif (Turin, XVII–XVIIIe siècles). Paris, 1990. Másutt kísérletet tettem az ebben a bekezdésben kifejtett gondolataim alkalmazására: Lepetit, B.: Les villes dans la France moderne (1740–1840). Paris, 1988.

12. Rosental, P.-A.: Construire le macro par le micro: Fredrik Barth et la microstoria. *Anthropologie contemporaine et anthropologie historique. Colloque de l'EHESS. Marseille, 1992 szept. 24–26. (gépelt kézirat)*
13. *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, tome 5. Paris, 1755. 248. (article Échelle /Lépték/)*
14. Auriac, F.–Brunet, R. (eds.): *Nouvelles Encyclopédie des Sciences et des Techniques. Espaces, jeux et enjeux. Paris, 1986. A lépték használatáról a földrajzban lásd például: Haggett, P.: Scale components in geographical problems. In: Chorley, R.–J.–Haggett, P.: *Frontiers in Geographical Teaching. London, 1965.*; Racine, J.–B.–Raffestin, C.–Ruffly, V.: Échelle et action, contributions à une interprétation du mécanisme de l'échelle dans la pratique de la géographie. *Geographica Helvetica, 1980. no. 5. 87–94.*; Boyer, J.-C.: Échelles et acteurs. In: *Collectif français de géographie sociale et urbaine. De la géographie urbaine à la géographie sociale. Sens et non sens de l'espace. Paris, 1984. 81–86.**
15. A következő idézetek az alábbi művekből valók: Brunet, R.: *La carte, mode d'emploi. Paris–Montpellier, 1987. (idézve: MO)* és Brunet, R. (ed.): *Géographie Universelle, tome I. Paris, 1990. (idézve: GU)*
16. E ponton P. Boudon gondolatait követem: Boudon, P.: *Une architecture mesurée. Critique, Janvier–février, 1987. 121–133.* és Boudon, P. (ed.): *De l'architecture al'épistémologie. La question de l'échelle. Paris, 1991.*
17. Viollet-Le-Duc, E.: *Dictionnaire de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, tome 5. Paris, 1861. 143–153 (article Échelle /Lépték/) és tome 7. Paris, 1864. 532–561. (article Proportion /Árány/)*
18. Levi-Strauss, C.: *La pensée sauvage. Paris, 1962. (lásd az első fejezetet: La science du concret)*
19. Mandelbrot, B.: *Les objet fractals. Paris, 1984. Második, átdolgozott kiadás. (Lásd a második fejezetet [Combien mesure la côte de la Bretagne?] és az idézeteket a 25. és a 32. oldalon)*
20. *Evolution agraire et croissance démographique. Publié par Fauve-Chamoux A. Liège, 1987.*
21. Tricart, J.: *La géomorphologie et la notion d'échelle. In: Revue de géomorphologie dynamique, 1952. 213–218.*; Cailleux, A.–Tricart, J.: *Le problème de la classification des faits géomorphologiques. Annales de Géographie, 1956. 162–186.*; Tricart, J.: *Principes et méthodes de la géomorphologie. Paris, 1965.*
22. Guitton, H.: *Statistique et économétrie. Paris, 1959.*
23. Grenier, J.-Y. (ed.): *Séries temporelles. Histoire et Mesure, 1991 no. 1–2. E munka hatásos bevezetőt jelent történészeknek.*
24. Zajdenweber, D.: *Chronique d'un randonneur centenaire: le Dow Jones. Histoire et Mesure, 1991. no. 1–2. 121–136 (idézet: 132–133).*
25. Zajdenweber, D.: *Hasard et prévision. Paris, 1976. (idézet: 86.)*
26. Merleau-Ponty, M.: *Le visible et l'invisible. Paris, 1964. (munkajegyzet 1960 jan. 20. 279–281., idézet: 280.)*

Bernard Lepetit

1979 és 1984 között a Paris 1. egyetem, majd 1984-től a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) tanára. Az újkori francia városrendszer kialakulásának szentelt nagydoktori értekezését (*Les villes dans la France moderne (1740–1840)*, Paris, Ed. Albin Michel, 1988; angol fordításban Cambridge, Cambridge U.P., 1994.) szemléletbeli és módszertani újításai miatt az utóbbi évek legkiemelkedőbb munkái között tartja számon a nemzetközi történetírás. Nem egyetlen város, hanem az egész francia városhálózat átrendeződését kívánta leírni az ipari korszak kezdetén. A levéltári anyagok klasszikus, aprólékos feldolgozása helyett városokra vonatkozó adatait egymás után több módszer és modell tükrében úgy vizsgálta, mint ahogy az optikát állítjuk, hogy végül a lehető legélesebb kép keletkezzen. 1990-tól az *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, szerkesztőségi titkára. 1992-től az EHESS történettudományi kutatóközpontjának vezetője, emellett ugyanott a városok interdiszciplináris tanulmányozására létrehozott kutatóprogram és a hasonló jellegű doktori képzés irányítója. Jean-Claude Perrot-val újraindítja az Henri Berr által 1920-ban alapított híres *L'Évolution de l'humanité* (Albin Michel) sorozatot. A történeti táj, a tér szerveződésének tanulmányozása és a várostörténet mellett érdeklődése az 1980-as évek végétől egyre inkább a történetírás elméleti és módszertani kérdései felé fordult. A történettudomány, különösen a társadalomtörténet megújítását célul tűző francia kutatások egyik szervezője és központi alakja; szerkesztésében olyan nemzetközi visszhangot kiváltó kollektív munkák jelentek meg, mint a *Temporalités Urbaines* (Denise Pumain-nel, Paris, L'Harmattan, 1993) és a *Les formes de l'expérience. Une autre histoire sociale* (Paris, Ed. Albin Michel, 1995). A budapesti Atelier, Francia–Magyar Társadalomtudományi Műhely meghívásában többször járt Magyarországon, közös magyar–francia kutatási programokat tervezett, és részt vett magyar hallgatók doktori munkájának irányításában. Bernard Lepetit 48 évesen, ez év márciusában autóbaleset áldozata lett.

Egyéb könyvei:

Chemins de terres et voies d'eau. Réseaux de transport et organisation de l'espace en France, 1740–1840. Paris, Ed. EHESS, 1984.

La ville et l'innovation en Europe, 14e–19e. siècles (Jochen Hoockkal közösen). Paris, Ed. EHESS, 1987.

Atlas de la Révolution Française 1. Routes et communications (Guy Arbellot és Jacques Bertrand-nal közösen). Paris, Ed. EHESS, 1987.

Storia e Citta (Carlo Olmoval közösen). Torino, Einaudi, 1994.

Magyar nyelven megjelent tanulmánya:

Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez. AETAS, 1992. 3. sz. 98–105.